

РОЗДІЛ 1 АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

УДК 342

ПРАВО ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ НА ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ЗАХИСТУ ПОРУШЕНОГО ПРАВА

THE RIGHT TO EFFECTIVE CITIZEN OF UKRAINE REMEDY VIOLATION OF THE RIGHT

Белікова А.О.,
студентка

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена застосуванню громадянином ефективного засобу захисту в разі порушення його конституційного права. Розкрито поняття ефективного способу захисту та використання практики Європейського суду з прав людини. Визначено, що запровадження в Україні конституційної скарги значно зменшить кількість звернень громадян до Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: ефективний засіб захисту, конституційні права громадянина, право на захист, порушене право, конституційна скарга.

Статья посвящена применению гражданином эффективного средства защиты в случае нарушения его конституционного права. Раскрыто понятие эффективного способа защиты и использования практики Европейского суда по правам человека. Определено, что введение в Украине конституционной жалобы значительно уменьшит количество обращений граждан в Европейский суд по правам человека.

Ключевые слова: эффективное средство защиты, конституционные права гражданина, право на защиту, нарушенное право, конституционная жалоба.

The article is devoted to the application of a citizen of an effective remedy in case of violation of his constitutional rights. Opened notion of an effective method of protection and use of the European Court of Human Rights. It has been determined that the introduction in Ukraine of the constitutional complaint will significantly reduce the number of citizens in the European Court of Human Rights.

Key words: effective remedy, constitutional rights of a citizen, right to defense, violated rights, constitutional complaint.

Одним з основних напрямів діяльності Ради Європи є захист прав людини як ефективний засіб захисту.

Право на ефективний засіб юридичного захисту визначено статтею 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі [1].

Право громадянина України на юридичний захист у разі порушення його конституційних прав і свобод передбачено ст. 55 Конституції України. Зазначена стаття Основного закону України визначає, що кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій.

Одними з ознак правосуддя є його ефективність і доступність громадян. Проте проблема забезпечення ефективного засобу захисту порушених прав громадянина є однією з головних у здійсненні правосуддя. Ефективність юридичного засобу захисту полягає в тому, що такий захист не тільки відновлює порушене право громадянина, але й має велике суспільне значення, оскільки викликає громадську довіру до правосуддя.

Викладене свідчить про актуальність проблеми ефективності засобу юридичного захисту прав і свобод громадянина.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу застосування національного законодавства та практики

Європейського Суду з прав людини сформулювати відповідні висновки та пропозиції щодо забезпечення ефективності засобів захисту порушеного права громадянина.

Конституційний Суд України в рішенні від 14 грудня 2011 року у справі № 1-29/2011 зазначив, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість держави. Для здійснення такої діяльності органи державної влади, місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи наділені публічною владою. Особа, стосовно якої суб'єкт владних повноважень прийняв рішення, вчинив дію чи допустив бездіяльність, має право на захист [2]. Тобто конституційне право на оскарження рішень, дій або бездіяльності всіх органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, реалізація якого забезпечується у відповідному виді судочинства, гарантовано кожному.

Виникає питання, як розуміти поняття «право» та «конституційне право» людини і громадянина. Вчені їх трактують по-різному, залежно від відповідної галузі права.

Так, на погляд відомого вченого В.М. Рабиновича, суб'єктивне право людини – це закріплені в юридичних нормах вид і міра можливої поведінки особи в суспільстві та державі, що спрямовані на здійснення її прав [3, с. 40], а права людини – це певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретних історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними і рівними для всіх людей [4, с. 12].

Досліджуючи питання «конституційного права» людини і громадянина, О.Г. Кушніренко і Т.М. Слінько зазначили, що «конституційне право» зазвичай прийнято вживати,

коли мова йде про реалізацію людиною своєї поведінки в соціально-економічній і політичній сферах [5, с. 10].

Проте вчені-цивілісти розуміють поняття «право», виходячи з його матеріального, зокрема як право на річ, та нематеріального (невід'ємні права людини) змісту. Таке право належить людині, і воно має суб'єктний характер.

На погляд провідного українського вченого Р.О. Стефанчука, здійснення особою особистих (суб'єктивних) прав – процес реалізації уповноваженою особою повноважень, який належить до змісту конкретного суб'єктивного права, з метою досягнення певного правового результату, а умовою їх здійснення є наділення особою необхідною правоздатністю та дієздатністю [6, с. 100].

Суть будь-якого суб'єктивного права в тому, як зауважує О.В. Дзера, що воно завжди є правом на щось, на якусь цінність – матеріальну або духовну, це право користуватися якимось благом у суспільстві, благом матеріальним або духовним, або й тим, й іншим [7, с. 277].

Водночас складно визначити єдине універсальне розуміння «права». Ми поділяємо думку Є. Лукашової, яка вважає право – це настільки складне й багатозначне явище, що не має і не може бути єдино правильною відповіддю на питання «Що таке право?» [8, с. 130].

Аналогічного погляду дотримується М.О. Єльнікова: у конституційному праві відсутній єдиний уніфікований підхід щодо визначення прав і свобод людини в Україні. Це пов'язано з тим, що права людини – це загальнолюдська універсальна цінність, поняття складне та багатогранне, якому важко дати одне-єдине визначення [9, с. 48].

Отже, на нашу думку, загальні поняття «право» і «конституційне право» є тотожними, оскільки кожне з них закріплює природну можливість людини мати права, визначені Конституцією України. Ці права залежно від їхніх критеріїв поділяються на відповідні сфери життєдіяльності людини: особисті, політичні, економічні, культурні, соціальні та інші.

Кожний громадянин будь-якої країни має право на ефективний засіб захисту. Водночас основною підставою для звернення із заявою до Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) необхідним є, на наш погляд, використання всіх можливих національних засобів (способів) захисту, починаючи від звернення до органів влади та місцевого самоврядування, державних органів і закінчуючи судовими органами.

Захист прав людини починається на внутрішньодержавному рівні. Міжнародні правозахисні системи відповідно до принципів міжнародного права створюються як субсидіарні (додаткові), здатні ефективно функціонувати лише як доповнення до внутрішніх засобів правового захисту та, у принципі, не повинні відігравати роль «першого ешелону», крім тих випадків, коли національно-правові інструменти тієї чи іншої держави систематично виявляються неефективними або взагалі недоступними [10].

Проаналізуємо національне законодавство та окремі позиції судових органів щодо використання засобів (способів) захисту.

Для прикладу візьмемо статтю 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК), згідно з якою кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права (ч. 1).

До прав особи, які підлягають цивільно-правовому захисту, нале-

жать усі особисті немайнові (право на життя, охорону здоров'я, на свободу та особисту недоторканість тощо) та майнові (рухоме й нерухоме майно) права. Якщо право особи *порушено, не визнано або оспорується* (ч. 1 ст. 15 ЦК), вона має право на його захист.

Верховний Суд, аналізуючи практику застосування судами статті 16 Цивільного кодексу України, надав визначення суб'єктивного права на захист у розумінні національного закону. Так, *суб'єктивне право на захист* – це юридично закріплена можливість особи використати заходи правоохоронного характеру для поновлення порушеного права та припинення дій, які порушують це право [11].

Використання заходів «правоохоронного характеру» виникає у громадянина (фізичної особи – за нормами цивільного права) лише після порушення або невизнання чи оспорювання його суб'єктивного цивільного права.

Такими *видами порушень суб'єктивних прав* можуть бути: недотримання сторонами в момент вчинення правочину вимог закону (ч. 1 ст. 215 ЦК); протиправне позбавлення права власності чи його обмеження (ст. 321 ЦК); безпідставне заволодіння особою чужим майном (ст. 387) та інші порушення, що виникають із цивільних, житлових, сімейних, трудових, земельних та інших правовідносин.

Невизнання цивільного права полягає в пасивному запереченні наявності в особи суб'єктивного цивільного права, зокрема, на майно, на право користування майном, на спадкування, на частину в загальному майні, яке безпосередньо не спричиняє шкоду суб'єктивному праву, але створює невпевненість у правовому статусі носія суб'єктивного права.

Оспорювання суб'єктивного цивільного права відображає такий стан правовідносин, коли це право заперчується в юрисдикційному органі. Якщо таким органом є суд, то особа, чіє право оспорується, може вимагати його визнання шляхом звернення із зустрічним позовом [11].

До *способів захисту цивільних прав* належать визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна чи припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дії чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб (ч. 2 ст. 16 ЦК).

Розглядаючи позовну заяву громадянина щодо порушення, невизнання чи оспорювання його суб'єктивного права суди, до яких він звернувся за відповідним захистом, повинні обов'язково з'ясувати: наявність матеріально-правового аспекту захисту цивільних прав (чи має громадянин цивільне право та чи воно порушено); наявність процесуально-правового аспекту (повноваження судів загальної юрисдикції розглядати заяви за правилами відповідного виду судочинства).

Аналізуючи судову практику, Верховний Суд зазначив, що, надаючи правову оцінку належності обраного зацікавленою особою способу захисту, судам належить зважати й на його ефективність з точки зору ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У п. 145 рішення від 15 листопада 1996 року у справі

«Чахал проти Об'єднаного Королівства» (Chahal v. the United Kingdom, (22414/93) [1996] ECHR 54) ЄСПЛ зазначив, що згадана норма гарантує на національному рівні ефективні правові засоби для здійснення прав і свобод, що передбачаються Конвенцією, незалежно від того, яким чином вони виражені в правовій системі тієї чи іншої країни. Таким чином, суть цієї статті зводиться до вимоги надати людині такі міри правового захисту на національному рівні, що дозволили б компетентному державному органу розглядати по суті скарги на порушення положень Конвенції й надавати відповідний судовий захист.

Зміст зобов'язань за ст. 13 також залежить від характеру скарги заявника за Конвенцією. Тим не менш засіб захисту, що вимагається згаданою статтею, повинен бути «ефективним» як у законі, так і на практиці, зокрема в тому сенсі, щоб його використання не було ускладнене діями або недоглядом органів влади відповідної держави (п. 75 рішення ЄСПЛ у справі «Афанасьєв проти України» від 5 квітня 2005 року (заява № 38722/02)) [11].

Отже, Верховний суд дійшов висновку, що не можна погодитися з практикою судів, які відмовляють громадянину в задоволенні його позову у зв'язку з тим, що позивач, звертаючись до суду, обрав засіб захисту, не встановлений законом або договором для захисту права чи інтересу, що порушені, невизнані або оспоруються. У таких випадках національним судам слід виходити із загальних засад захисту прав, свобод та інтересів, визначених Конституцією України, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Як бачимо, у національному законодавстві вживаним є поняття «*спосіб захисту права*», а згідно зі ст. 13

Конвенції – «*засіб захисту*». Якщо звернутися до Великого тлумачного словника української мови, то поняття «спосіб» означає здійснення певної дії, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь або досягти чогось [12, с. 1149], а поняття «засіб» – якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь чи досягти чогось [12, с. 326].

На наш погляд, обидва ці поняття за своїм змістом є тотожними і вживаються тоді, коли мова йде про юридичний захист особи (громадянина). Правильно обраний засіб юридичного захисту завжди надає позитивний результат щодо поновлення порушеного права.

Доцільним із цього приводу є висловлення окремої думки судді Верховного Суду М.Б. Гусак щодо правильності обраного способу захисту порушеного права та його ефективності. Зокрема, суддя звертає увагу на те, що ефективний засіб (спосіб) захисту повинен забезпечити поновлення порушеного права, бути адекватним наявним обставинам. Це такий захист, який приводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект [13].

Таким чином, *ефективний спосіб захисту* повинен надати громадянину очікуваний результат у вигляді забезпечення поновлення його порушеного права, а в разі неможливості поновлення – гарантувати державою виплату відповідного відшкодування (компенсації), як це передбачено Конвенцією та Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини».

Наприклад, ЄСПЛ, розглядаючи справу «Гарнага проти України» (заява № 20390/07, рішення від 16 серпня 2013 року), зазначив, що

для того, щоб бути ефективним, засіб захисту має бути незалежним від будь-якої вжитої на розсуд державних органів дії та бути безпосередньо доступним для тих, кого він стосується; спроможним запобігти виникненню або продовженню стверджуваного порушення чи надати належне відшкодування за будь-яке порушення, яке вже сталося [14, с. 87].

У справі «Класс та інші проти Німеччини» суд зазначив: «У разі буквального тлумачення цього положення (ст. 13) здається, що воно надає право особі на національний засіб правового захисту, лише коли має місце «порушення». Але особа не в змозі довести в національному органі факт «порушення», якщо спершу вона не має можливості подати до такого органу відповідну скаргу» [15].

Отже, невіршення на рівні національного державного органу або суду скарги (заяви) надає громадянину з метою отримання ефективного засобу захисту право звернення до ЄСПЛ.

Щодо «національного органу» ЄСПЛ зазначає, що він не обов'язково повинен бути судовим органом, але його повноважень має бути достатньо для забезпечення ефективного правового захисту. Під цим органом Суд схильний також розуміти сукупність органів чи засобів, які лише разом можуть забезпечити дієвий захист [16].

Водночас скарга (заява) громадянина до ЄСПЛ повинна бути обґрунтованою, а підставою для її подачі є наявність порушення прав громадянина з боку національного органу.

На сьогодні в Україні запроваджений механізм внесення *конституційної скарги* після застосування всіх можливих національних засобів юридичного захисту.

Так, згідно зі ст. 151-1 Конституції України Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України Закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано.

Право звернення до Конституційного Суду України з конституційною скаргою гарантується кожному громадянину [17].

Запровадження в Україні конституційної скарги надасть можливість підвищити рівень захищеності конституційних прав і свобод громадянина. Інститут конституційної скарги застосовується як остаточна юридична інстанція національного юридичного захисту і є ефективною гарантією дотримання конституційних прав громадянина.

Питання запровадження інституту конституційної скарги тривалий час було дискусійним, неодноразово обговорювалося на Міжнародній науково-практичній конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні (18 грудня 2015 р.), Судових форумах (1-2 жовтня 2015 р., 30-31 вересня 2016 р.) та інших наукових заходах.

Як слушно зауважує суддя Конституційного Суду України М. Гультай, конституційну скаргу слід розглядати не лише як гарантію прав людини, а й як багатоаспектне явище, зокрема як інститут демократії. Наукове обґрунтування необхідності запровадження конституційної скарги в Україні має зосереджуватися не тільки на правозахисній ролі останньої, а й на значенні цього інституту для демократичної правової соціальної держави [18].

Виступаючи на Міжнародній науково-практичній конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні, суддя Конституційного Суду України П. Стецюк відзначив, що ідея запровадження інституту конституційної скарги в Україні є за своєю суттю не тільки прогресивною та правильною, а й такою, що безпосередньо відповідає основному функціональному призначенню органу конституційного контролю в сучасній конституційній державі, а саме захисту прав і свобод людини [19, с. 100].

Право подання конституційної скарги не є новим. На сьогодні напрацьована міжнародна судова практика її застосування.

Зокрема, конституційна скарга існує в багатьох європейських державах (Австрія, Угорщина, Бельгія, Німеччина, Іспанія) та державах Латинської Америки (зокрема, у Бразилії), Азії (Монголія, Сирія, Тайвань, Корея), Африки (Бенін, Маврикій, Сенегал, Судан). В останні десятиріччя інститут конституційної скарги здобув широке визнання в країнах Східної Європи та Балтії (Польща, Словенія, Словаччина, Чехія, Латвія, Литва), а також у деяких країнах СНД (РФ, Киргизстан, Грузія, Казахстан). Проте в різних країнах конституційні суди розглядають різні за своїм змістом скарги громадян. Якогось чіткого стандарту щодо інституту індивідуальної конституційної скарги не існує – кожна країна вирішує це питання по-своєму [20].

В умовах сьогодення провідні вітчизняні конституціоналісти та судді пропонують відповідні моделі конституційної скарги – повну чи нормативну.

Так, нормативна конституційна скарга пов'язана з розглядом конкретної справи, проте оскарженню

підлягає лише нормативний акт, покладений в основу ухвалення індивідуального акта, тоді як сам правозастосовний акт не підлягає оскарженню, тобто конституційний контроль не стосується застосування нормативного акта. Повна конституційна скарга охоплює право фізичних та юридичних осіб оскаржити до конституційного суду конституційність як нормативних, так і індивідуальних адміністративних актів чи рішень суду, оскільки порушення прав людини нерідко є результатом неконституційних індивідуальних актів, заснованих на конституційних нормативних актах [20].

Як зазначає суддя М. Гульгай, за наявності повної конституційної скарги є очевидною переважністю конституційних судів, що може знизити ефективність їхньої діяльності та перешкоджати виконанню ними функції захисту прав і свобод осіб. Раціональним компромісом у такій ситуації є саме нормативна конституційна скарга, яка вже за своєю сутністю обґрунтовано обмежує кількість звернень до суду, сприяє розвантаженню органу конституційного контролю та повною мірою забезпечує належне розмежування юрисдикції конституційних і загальних судів [21].

Отже, запровадження в Україні конституційної скарги, на наше бачення, значно зменшить кількість звернень громадян до ЄСПЛ; відповідно, у держави буде менше фінансових зобов'язань щодо виплати громадянам компенсації за постановленим ЄСПЛ рішенням. Проте неурегульованим залишається питання щодо строку звернення громадянина з конституційною скаргою до Конституційного Суду України. Можливо такий строк слід визначити у 6 місяців, з метою наявності необхідного часу зібрати всі

необхідні документи для оскарження порушеного права. Крім того, вважаємо за доцільне підготовку такого роду скарг досвідченими юристами – адвокатами з подальшою їх участю у її розгляді.

Таким чином, Конвенція про захист прав людини і основоположних сво-

бод та практика ЄСПЛ сьогодні не тільки стали для України реальними джерелами європейського права в частині поновлення порушених прав громадянина, але й надали можливість національним судам застосовувати нові стандарти юридичного засобу захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
2. Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 2011 року у справі № 1-29/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-11>.
3. Рабінович П.М. Права людини та їх юридичне забезпечення (основи загальної теорії держава та права) / П.М. Рабінович. – К. : НМК ВО, 1992. – 464 с.
4. Рабінович П.М. Межі прав людини (деякі питання загальної теорії) / П.М. Рабінович // Укр. часопис прав людини. – 1997. – № 3–4. – С. 12–18.
5. Кушніренко О.Г. Конституційне право України у запитаннях і відповідях : [навч. посібник] / О.Г. Кушніренко, Т.М. Слінько. – Х. : Майдан, 2012. – 330 с.
6. Цивільне право України : [навч. посіб.] / [Р.О. Стефанчук, Ю.В. Білоусов, В.А. Ватрас, С.Д. Гринько та ін.] ; за ред. Р.О. Стефанчука. – К., 2009. – 531 с.
7. Дзера О.В. Цивільне право України загальна частина : [підручник] / О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова, Р.А. Майданик. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 973 с.
8. Шутенко О. Проблеми захисту суб'єктивних прав у порядку цивільного судочинства / О. Шутенко // Підприємство, господарство і право. – 2009. – № 11. – С. 130–133.
9. Єльнікова М.О. Вихідні засади інституту прав і свобод людини та громадянина в Україні / М.О. Єльнікова // PRÁVNÁ VEDA A PRAX V TREŤOM TISÍCROČÍ Zborník príspevkov z medzinarodnej vedeckej konferencie, (27–28 februar 2015) ; Univerzita Pavla Jozefa Šafarika v Košiciach, Právnicka fakulta, Košice. – С. 46–48.
10. Семенюк А. Право на ефективний засіб захисту прав та свобод, гарантованих Конституцією. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.asemenyuk.com/index.php/usnyi-ispyt/19-xv-yevropeiska-konventsia-pro-zakhyst-prav-liudynu/325-2011-05-02-14-16-30>.
11. Верховний Суд України. Аналіз практики застосування судами ст.16 Цивільного кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/6AF1EBA6DF621DEDC2257CE60053FFC3/](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/6AF1EBA6DF621DEDC2257CE60053FFC3/)
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. редактор В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – С. 1179.
13. Гусак М.Б. Окрема думка / М.Б. Гусак [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/.../FILE/21-417a12.doc>.
14. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення, коментарі. – Міністерство юстиції України. – 2013. – № 4. – С. 87.
15. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення, коментарі. – Міністерство юстиції України. – 2002. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_093/page2.
16. Семенюк А. Право на ефективний засіб захисту прав та свобод, гарантованих Конституцією / А. Семенюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.asemenyuk.com/index.php/usnyi-ispyt/19-xv-yevropeiska-konventsia-pro-zakhyst-prav-liudynu/325-2011-05-02-14-16-30>.

17. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.golos.com.ua/article/271528>.

18. Гультай М. Дискусія щодо необхідності впровадження конституційної скарги як напряму розвитку конституційного судочинства активно триває з моменту створення в Україні органу конституційної юрисдикції / М. Гультай [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/3213>.

19. Огляд Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні // Вісник Конституційного Суду України. – № 1. – 2016. – С. 100.

20. Беззуб І. Запровадження інституту конституційної скарги в Україні: українські реалії та міжнародний досвід / І. Беззуб [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2128:zaprovadzhennya-institutu-konstitutsijnoi-skargi-v-ukrajini&catid=8&Itemid=350.

21. Гультай М. Модель конституційної скарги для України: питання оптимізації / М. Гультай [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/3524>.